

6-30-2019

ALISHER NAVAI ABOUT THE WORD

Utkurdjan ISLAMOV

PhD, uzdsmi@madaniyat.uz

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas>

Recommended Citation

ISLAMOV, Utkurdjan (2019) "ALISHER NAVAI ABOUT THE WORD," *Culture and Arts of Central Asia*: Vol. 10 : No. 1 , Article 10.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas/vol10/iss1/10>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Culture and Arts of Central Asia by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

Ўткуржон ИСЛАМОВ,
филология фанлари номзоди

АЛИШЕР НАВОИЙ СЎЗ ҲАҚИДА

Аннотация. Мазкур мақолада Алишер Навоий асарларида учрайдиган сўз лексемасининг қандай маъноларда ва қандай вазифаларда қўлланганлиги ҳақида фикр юритилади. Мақолада Навоийнинг тил ва сўз, нутқ маданияти ва одоби мазмунидаги мисралари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: сўз, тил, нутқ, лисон, лексема, фикр, нутқ маданияти, лугат, гап.

Ўткуржон ИСЛАМОВ,
кандидат филологических наук

АЛИШЕР НАВОИ О ЗНАЧИНИЙ СЛОВА

Аннотация. В данной статье говорится о лексеме слов, которые встречаются в произведения Алишера Навои, а также о том, в каком качестве они применяются и какое имеют значение. В статье анализируются язык и слова Алишера Навои, полустилизия, обозначающие, культуру речи и стиль.

Ключевые слова: слово, язык, речь, изучение языка, лексема, мысль, культура речи, словарь, предложение.

Utkurdjan ISLAMOV,
PhD

ALISHER NAVA'I ABOUT THE WORD

Abstract. This article talks about the lexeme of words that are found in the works of Alisher Navai, as well as in what capacity they are used and what they matter. The article analyzes the language and words of Alisher Navai, half-meanings, denoting the culture of speech and its style.

Key words: word, language, speech, language learning, lexeme, thought, speech culture, vocabulary, sentence.

Алишер Навоий сўзни жамият аъзолари ихтиёридаги энг ўткир алоқа, аралашув воситаси, илм-фанни ривожлантириш курашларида энг кучли курол эканлигини ҳаммадан кўп ва чуқур англаган ҳамда сўзнинг аҳамиятига доир ижтимоий-фалсафий фикрлар баён этган ижодкордир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг асарлари нафақат бадий, балки мислсиз маънавий бойлик ҳамдир. Мана шу маънавий ҳамда лисоний бойликнинг таркибий қисмини шоир асарларида учрайдиган нутқ маданияти ва одобига оид қарашлар, талқинлар ташкил қилади. Навоийнинг нутқ маданияти ва одобига оид талқинларида энг кўп қўлланиладиган лисоний тушунчалардан бири “сўз”дир. Навоий “сўз” лексемасининг маънолари ва коммуникатив вазифалари ҳақида сўзга хитоб қилиб, шундай фикрларни баён этган:

*Айтиб совумас тарона сен-сен,
Олиб қурумас хизона сен-сен.
Олам эли зарра йиғса жовид,
Нурини кам айлагайму хуришид.
Игна учи бирла жазб этиб нам,
Ким баҳр суйини айлагай кам.*

(“Лайли ва Мажнун”, 30-бет)

Келтирилган мисраларда сўз (тил)нинг имкониятлари мухтасар баён қилинган. Мисраларда сўздан қанча фойдаланиб мулоқот қилинмасин, у ҳеч қачон тугамаслиги, аксинча, бойиб бориши қайд этилган. Навоий юқоридаги мисраларда игна учи билан денгиз сувини сарф этса у камаймаганидек, инсонлар тилнинг ҳам бойлик ва им-

кониятларидан қанча фойдаланмасинлар, у денгиз суви каби заррача камаймаслигини ифодалаб берган. Навоийнинг таъкидлашича, “сўз”, яъни тилнинг энг муҳим томони у инсон тафаккури билан боғлиқлигидир:

*Бир улким, чу сўздиндур инсон шариф,
Чу ҳайвонга сўз йўқтур – улдур касиф.
Кўнгул дуржи ичра гуҳар – сўздурур,
Башар гулшанида самар – сўздурур.
Эрур сўз фалак жисмининг жони ҳам,
Бу зулумотнинг оби ҳайвони ҳам.*

(“Ҳазойин-ул маоний”, I, 528).

Кўринадики, Навоий сўз (тил)ни чексиз бир лисоний хазина, унга инсон абадий эҳтиёж сезувчи, бойлик ва лисоний имкониятлари бепоён туганмас бир мўъжиза, деб билади. Мана шу хазина шоир асарларида кўп ўринда “сўз” ва ушбу сўз қўшиб ясалган бирикмалар, иборалар орқали берилади.

Куйида “сўз” лексемасининг Навоий ўз асарларида қандай маъноларда қўллаганига тўхталамиз:

1. Сўз – тил бирлиги лексема маъносида. Бу “сўз”ни соф лисоний маънода талқин этишдир. Навоий оламнинг яратилишига боис бўлган илк – сўз, оддий сўзни, тил луғавий бирлиги бўлган сўзга шундай таъриф беради:

*Рифъат аро фавқи Ариш аъзам сўз эмиш,
Жонбахш дами Масиҳи Марям сўз эмиш,
Маъни дурри анда барча мудғам сўз эмиш,*

Улким анга маъни ўлмагай ҳам сўз эмиш.
 (“Назм ул-жавоҳир”, 126-бет).

2. Сўз – нутқ маъносида. Навоий сўз инсон нутқи орқали ифодаланганда қандай қудратга эга эканлигини шундай таърифлайди:

*Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,
 Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
 Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
 Билким гуҳари йўқ, шарифроқ андин.*
 (“Назм ул-жавоҳир”, 125-бет).

Шунингдек, “Хамса” дostonларининг бир неча ўринларида “сўз”ни Навоий нутқ ўрнида қўллаган:

*Бир буки, туз бўлса кишининг сўзи,
 Йўқ сўзиким, ҳам сўзи-ю ҳам ўзи.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 205).

*Сўзидин чун таматтуъ олди ҳар хайл,
 Равони айлади Қоран сори майл.*
 (“Фарҳод ва Ширин”, 89).

*Лаболаб чун этиб ул жом пайваст,
 Дамодам сўз демакда ул бўлуб маст.*
 (“Фарҳод ва Ширин”, 477).

*Чунки Муқбил сўзи эди дилкаш,
 Хусн хулқию хусни хулқи хуш.*
 (“Саббаи сайёр”, 330).

Навоий асарларида “сўз” – тил луғат фонди, луғат бойлиги сифатида ҳам келтирилади: “сўз боғи”, “сўз чамани”, “сўз гулшани”, “сўз гулистони”, “сўз бўстони”, “сўз хайли”, “сўз баҳри” каби бирикмаларда сўзни, нутқдаги, ҳаракатдаги, нутқий фаолиятдаги сўзни кўзда тутлади. Аммо у битта, ягона сўз эмас, сўзлар, сўзлар йиғиндиси, кенг кўламини англатади. Шу сабабли, бу бирикмалар:

1. Тилнинг луғат фонди, сўз таркибини, яъни тилдаги мавжуд сўзлар мажмуини;

2. Сўзлар, гаплар ёрдамида ҳосил бўлган ҳар қандай матнни, нутқни;

3. Кўп ҳолда бадий асар, шеърни.

4. Булар тилнинг сўз (луғавий) бойлигини ифодалайди. “Боғ”, “чаман”, “бўстон”, “гулистон” деганида яқка “гул”, “ўсимлик”, “дарахт” кўзда тутилмаслиги аниқ бўлганидек, “сўз бўстони” ҳам битта яқка сўз эмас, сўзлар мажмуидан иборатдир. Бу ўринда шоир тил луғат фонди, луғат таркиби тушунчаларининг бадий усулда, бадий тил билан мажозий йўл билан ифодалашда аввало қуйидаги бирикмалар мавжуд мисраларни келтирайлик:

*То топибон хуш такаллум тузай,
 Сўз чамани ичра наво кўргузай.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 82-бет).

*Навоий сайр этиб сўз бўстонин,
 Рақамзад қилди чун бир дostonин.*
 (“Фарҳод ва Ширин”, 477-бет).

Ул киши сўз баҳрида гаввос эрур,

Ким гуҳари маъни анга хос эрур.
 (“Фарҳод ва Ширин”, 62-бет)

“Чун бу нотавоннинг булбули таъби сўз гулистонини нишиман қилди ва андалиби руҳи сўз гулшанини ватан айлади...” (“Назм ул-жавоҳир”, 127-бет);

“Ва адно сўз хайли авом такаллуми...” (“Назм ул-жавоҳир”, 126-бет); “Сўз боғи ажаб гулистондурким, анда жонбахш атрлик ашжори мавзун ва руҳпарвар ройиҳалик раёҳини гуногун кўптур...” (“Назм ул-жавоҳир”, 127-бет).

Келтирилган бирикмаларнинг барчасида кўплик микдори ифодаланган конкрет бирор асар, шеър ёки нутқ ҳақида гапирилмапти. Демак, Навоий бу ўринда тил бирлиги, бойлиги бўлган сўз ҳақида, микдоран, ғоятда, кўп, чексиз бўлган сўз ҳақида фикр билдирмоқда.

Навоий “Хайрат ул-аброр”да тил, сўз бойлигини “баҳр” (денгиз, океан)га, уни кезиб ўзига керак сўзни топувчини гаввосга қиёс қилади. Демак, бу ўринда ҳам тилнинг луғавий фонди сўзларнинг бойлиги, мажмуи кўзда тутилмоқда.

*Ул киши сўз баҳрида гаввосдур,
 Ким гуҳари маъни анга хос эрур.
 Файз ҳаримида тажаллий анга,
 Ким ёрибон машъали маъни анга.
 Сўз майини у киши ошом этиб,
 Ким дури маъни садафин жом этиб.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 62-бет).

Ушбу сатрлар ҳақида Навоийшунос олим А. Хайитметов “Навоий фикрича, кимки сўз санъатини яхши эгаллаган, яъни сўз баҳрида гаввос бўлса, ўзига керакли сўзларни у осонлик билан топади”, деганда ҳақли эди.

Сўз гап маъносида. Алишер Навоий “сўз” лексемасини кенгроқ, яъни гап маъноларида ҳам қўллайди. Бу унинг “Хамса”га оид мисраларида ёрқин кўринади.

*Музҳиқ эрур маст чу айлар хуруш,
 Сўзни тааммул била дер аҳли хуш.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 157).

*Кўрки, бу иш ким илигидин келур,
 Ёки бу сўз ким тилидин очилур.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 111).

*Номасидин тил топибон сўз насиб,
 Ўйлаки гул сафҳасидин андалиб.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 228).

*Англа учунчи кутуби осмон,
 Тангри сўзи бил бориси бегумон.*
 (“Хайрат ул-аброр”, 103).

Келтирилган мисралардан “сўз” лексемаси гап маъносида келган. Айниқса, “тил топибон сўз насиб”, “бу сўз ким тилидин” ибораларида бу ёрқин ифодаланган.

Сўз – фикр, мулоҳаза маъносида. Маълумки, гап фикр ифодалайди. Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида сўзни бир неча ўринларда фикр маъносида қўллаган: “... бу тоифанинг кўпрак истилоҳ ва қаюидидин олий мажлисда сўз ўтса мухотаб бу фақир...” (34-бет); “сўзни

узотмоқ ҳожат эрмас” (35-бет); “... хумоюн раъй-лари тартиб берган девон бобида бир неча сўз густоҳлик юзидан сурмак...” (39-бет);

“Сўз” лексемасини фикр, мулоҳаза маъносида қўллаш “Хамса”га кирган дostonлар тилида ҳам кузатилади:

*Сўзларидин чекма қалам ташқари,
Хатларидин қўйма қадам ташқари.*
(“Ҳайрат ул-аброр”, 160).

*Чу арз этти сўзин донойи даврон,
Писанд этти борин доройи даврон.*
(“Фарҳод ва Ширин”, 287).

*Кишига йўқ бизинг эл ичра ёро,
Анга қилмоқ бу сўзни ошкоро.*
(“Фарҳод ва Ширин”, 295).

Келтирилган мисралардаги “сўз” лексемасини фикр, мулоҳаза, таклиф маъноларида ҳам талқин қилиш мумкин. Навоий кўп бор таъкидлаганидек, тилнинг вазифаси маъно, мазмун, бирор ахборот ташиш, ифодалашдир. Навоий “гап” ҳақида фикр юритар экан, унинг моҳияти бўлиши, у англагувчи мазмунни ҳам кўзда туттади. Буни эса, баъзи ўринларда гап лексемаси орқали эмас, балки Навоий ўз фикрини “сўз” лексемаси билан ифолайди. Демак, фикр, мулоҳаза маъноларини ташувчи “сўз” лексемаси мазмунан аслида гап ва тил маъноларига яқиндир.

Сўз – калом, ҳадис маъносида. Навоий “сўз” лексемасини калом, ҳадис маъноларида ҳам қўллаган. Маълумки, “калом” арабча сўз бўлиб, сўз, гап, нутқ маъноларини англатади. Масалан: “Бу сўзким, сойири ҳайвонот билан инсон орасида дағи тафовут анинг сабабидиндур” (“Назм ул-жавоҳир”, 125-бет). Бу маънони қуйидаги мисраларда ҳам учратиш мумкин:

*Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур,
Сўзким десун улки ихтиёрида дурур,
Сўз яхишлиги чу ихтисорида дурур.*
(“Назм ул-жавоҳир”, 144).

Сўз – гаплашмоқ, мулоқот маъносида. “Насойим ул-муҳаббат”дан олинган қуйидаги сатрлардаги бирликларда гаплашиш, мулоқотга киришмоқ маънолари аниқ ифодаланган: “Сўзга кюрмоқ” – сўзлашга киришмоқ: “Деб эрдик, эй Абу Али, бор бўлгайки тўтидек сени сўзга кюргайлар” (“Насойим ул-муҳаббат”, 248); “Сўз очмоқ” – сўзлашга бошламоқ: “То санга бизнинг ниёзимизга сўз очулғай” (Насойим ул-муҳаббат”, 205); “Сўз оғоз қилмоқ” – сўзламоқ: “Бас тонг эрта мажлис қўйдурум ва сўз оғоз қилдим” (“Насойим ул-муҳаббат”, 61); “Сўз турмоқ” – мулоқотга ундамоқ, сўзлашишга ундамоқ: “Йўлда манга ошинолардан бири йўликти ва сўзга тутти...” (Насойим ул-муҳаббат, 275). “Сўзга тутмоқ” – гаплашмоқ, мулоқотга жалб этмоқ: “Меҳмонни сўзга тутти” (Насойим ул-муҳаббат, 196-бет) ва бошқалар.

“Фарҳод ва Ширин” дostonида шундай мисралар бор:

*Парининг сўзини ул ерга солмай
Парининг хотиридин кеча олмай.*
(“Ф ва Ш”. 299).

Бу мисраларда “сўз” лексемаси таклиф, илтимос маъносидадир.

Сўз – аҳд, вафо, сўзида туриш маъносида. Сўзнинг мана шу маънода келиши қуйидаги сатрларда аниқроқ кўрилади:

*Яна хизматимда неча юз ҳаким,
Борининг сўзи поку ройи салим.*
(“Садди Искандарий”, 394).

*Қулоққа неким этсанг сўз – тутунг,
Неча вақтдин сўнг мени кўз тутунг.*
(“Садди Искандарий”, 482).

*Деган сўзларингга тутуб ҳақ мени,
Умид улки қилгай муваффақ мени.*
(“Садди Искандарий”, 281).

Алишер Навоий ўз асарларининг кўп ўринларида бадиий тилни, бадиий жанр турларини, бирор адибнинг асарини, конкрет шеърни, насрни “сўз” термини билан ҳам юритади. Навоий учун сўз бадиий сўз сифатида кўп қирралидир. Қуйида сўзнинг мана шу маъноларига қисқача тўхталамиз:

Сўз – бадиий тил маъносида. Алишер Навоий инсонни ҳайвондан фарқлаган тилнинг ижтимоий табақаланиши (халқ, лаҳжа ва шевалари, касб-ҳунармандлар, эл тили), услубий тармоқлари (адабий тил, бадиий тил, назм ва наср тили, расмий нутқ), ўзга тил ва бошқаларни аниқ фарқлаган. У ўз асарларида, айниқса, бадиий тил ҳақида кўп гапиради, унинг аҳамияти ва сифатларини таърифлайди, бу тилнинг ижтимоий-эстетик вазифасини улуғлайди, у тилдан фойдаланувчилар олдиға мураккаб талаблар қўяди:

*Мундоқ деди ноқили маони
Қилгоч бу бадий сўз баёни” деб ёзади.*
(“Лайли ва Мажнун”, 141).

Бу ерда шоир, умуман тилдан, оддий мулоқот тилидан бадиий нутқни фарқли эканини таъкидламоқда, яъни бадиий тилни оддий тил – эл сўзига қиёслайди:

*Васф не навъ ўлгай анга эл сўзи,
Ҳар сўз айтилса эрур чун ўзи.*
(“Ҳайрат ул-аброр”, 58).

“Сўз” умуман бадиий асар, бадиий ижод маҳсули сифатида. Дарҳақиқат, Навоий “сўз”ни кўп ўринларда бадиий асар, ёзилаётган ёки тугалланган бадиий маҳсулот маъноларида ишлатади. Бу ҳол, айниқса, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Жомийнинг асарларини, дostonларини тилга олган ўринларда равшан ифодаланган. Қуйида “сўз” бадиий асар маъносида келган мисраларни келтирамиз:

*Анинг зулумоти Ҳиндустони охир,
Равон сўз чаишаи ҳайвони охир.*
(Низомий Ганжавий ҳақида, “Фарҳод ва Ширин”. 28).

*Ки, топиб маст бўлмоқ пешасин ул,
Мусаххар айласун сўз бешасин ул.
(Хусрав Дехлавий ҳақида, “Фарҳод ва
Ширин” 30).*

*Ўзи дарё, сўзи дурдек муҳайё,
Яна маънидин ул дур ичра дарё.
(Жомий ҳақида, “Фарҳод ва Ширин”. 32).*

*Нечукким чектилар тил ханжарини,
Сарсар олдилар сўз кишварини. (Дехлавий,
Низомий, Жомийлар ҳақида. “Фарҳод ва Ширин”,
474) ва бошқалар.*

Алишер Навоий ўзининг асарларини ҳам,
айниқса, “Хамса”ни ташкил қилган дostonларини
бошлаш, ёзиш жараёнида, тугатгач, уни “сўз”
деб атайд. “Сўз”нинг ушбу маънолари қуйидаги
мисраларда ёрқин ифодаланган:

*Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.
(“Фарҳод ва Ширин” 475).*

*Навоий неча дегунг сўзни ҳазён,
Бу ҳазёнларни қўй, бер тенгрига ён.
(“Фарҳод ва Ширин”, 476).*

*Сўзум хўб эрса раҳмат айла ҳамроҳ,
Вагар дедим ёмон: астағфируллоҳ.
(“Фарҳод ва Ширин”, 477).*

*Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл!
(“Садди Искандарий”. 74).*

Навоий “Сўзумга барча турклар, туркманлар
кўнгул бермоқда” деганида, “Навоий асарингни
қўйиб тур тенгрига ён бос”, “Сўзум хўб эрса
(яъни маъкул бўлса) раҳмат дегин”, “Ёмон ёзган
бўлсам, астағфируллоҳ”, “Эй Навоий сўз айтурда
фарзона бўл, мардона бўл” дер экан, ўзи ёзаётган,
ёзиб тугатган дostonларини кўзда тутган.

Алишер Навоий, умуман, сўзни, жумладан ба-
дий сўзни, ғоят кадрлар экан, уни гуҳар (гавҳар)
га, жавохирга, инжуга, сўзларни эса баъзан ча-
манзор, гулларга қиёс қилади:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.*

*Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.
(“Ҳайрат ул-аброр”, 57).*

*Борча кўнгул дуржи аро жавҳар ул,
Барча огиз хуққасида гавҳар ул.
(“Ҳайрат ул-аброр”, 58).*

*Гар худ эрур ханжари нўлод тил,
Суфти доғи инжулари сўзни бил.
(“Ҳайрат ул-аброр”, 58).*

*Наргиси шаҳлодин этиб кўз анга,
Савсану раъно тилидин сўз анга.
(“Ҳайрат ул-аброр”, 248).*

Сўз – конкрет бадий жанр тури сифатида.
Алишер Навоий назм ва наср жанрларининг, шу-
нингдек, тарихий, диний мавзуда ёзилган асар-
ларида бу жанрларнинг тили ва услубини теран
англаган, уларнинг лисоний ва нолисоний тала-
бларига қатъий риоя қилиб ёзган. Шу сабабли,

ўз асарида бадий асар жанрларининг ўзига хос
лисоний ва услубий хусусиятлари борлигини
таъкидлаган. Навоий кўп ўринда “сўз” деганда
назмий жанр шеърни, дostonларни кўзда тутди:

*Навоий сайр этиб сўз бўстонин,
Рақамзад қилди чун бир дostonин.
(“Фарҳод ва Ширин”, 477).*

“Сўз” сўз бирикмаси ва иборалар таркиби-
да. Юқорида биз “сўз”нинг алоҳида келган
холатларда қўлланганида англатган маънола-
рида тўхталдик. Алишер Навоий асарларида
“сўз” кўп ўринларда бирор сўз билан бириккан
холда ҳам келади ва матнда ўзига хос маънолар-
ни англатади. Қуйида таркибида “сўз” келган
бирикмаларни қисман келтирамиз. “Насойим
ул-муҳаббат”да: “сўзни аларга айтурдан” (279),
“мувофиқ сўз айтибдур” (35), “сўз айтса эрди”
(441), “сўз айтадур эрди” (489), “сўзлар айт-
ти” (488), “сўз айтмак” (88), “шайх сўз айтур
эрди” (411), “сўз оз айтур эрди” (412), “беадабо-
на сўз” (428), “сўз билмоқ” (масала моҳиятини
англамоқ, 201), “сўзга бир кулоқ” (сўз учун бир
кулоқ етади, 200), “сўз етмоқ” (хабар маълум
бўлмоқ, 198), “сўз ёд билмоқ” (сўзни хотирда
сақламоқ, 198), “сўз бунёд қилмоқ” (сўз яратмоқ,
ясамоқ, асар ёзмоқ, 318), “сўзни бас қилмоқ”
(сўзлаш, суҳбатни тўхтатмоқ, 164), “ўз – ўзи
билан сўз дер эрди” (ўз-ўзи билан гаплашмоқ,
43), сўз очилғай” (гап ташламоқ, гап юритмоқ,
205), “сўз оғоз қилмоқ” (сўзламоқ, 61), “не сўз
деб эрди?” (нима деганди, 411), “бир сўзга кел-
тирибдур” (келишувга келтирмоқ, кўндирмоқ,
186), “сўзга кирмоқ” (унамоқ, кўнмоқ, 186), “сўз
тиламоқ” (сўз сўрамоқ, гапиришга ижозат сўраш,
221), “сўзга турмоқ” (сўзлашга ундамоқ, 196),
“тили сўзга уюрилмади” (сўзлашни хоҳламади,
тили сўзга келмади, 215), “сўз ўлтирибдур” (кўп
гаплашилган, мулоҳазалар билдирилган, 223),
“сўз эшиги” (ёзма матн, китоб ва халқ сўзи маъ-
носида, 248) ва бошқалар.

“Назм ул-жавохир”да таркибида “сўз” лексе-
маси келган қуйидаги бирикмалар учрайди: “сўз
жамиласи” (ёқимли, чиройли сўз, 127), “сўз дур-
ри” (сўз маъноси, маъноли сўз, 148), “сўз раҳ-
ши” (сўзнинг равонлиги, ифодавийлиги), “сўз
қоидаси” (сўзни ўринли ишлатиш, 172), “сўз
пардаси” (сўзнинг маъноси, камгаплик 173), “сўз
хайли” (сўзлар гуруҳи, мажмуи, тўдаси, 126),
“сўз маротиби” (сўзнинг қўлланиш ўрни, дара-
жаси, мартабаси, 126), “сўз илқо қилмоқ” (гап
ташламоқ, реплика, 172), “сўз зоҳир этмоқ” (сўз-
ни юзага чиқармоқ, сўзламоқ, 168), “сўз қаттиғи,
(аламли, оғир сўз, салбий таъсир этувчи ифода,
171), “сўз талх демак” (аччиқ, аламли сўзлар
айтмоқ, 156), “чучук сўз” (171), “ширин сўз”
(171), “пок сўз” (покиза, қувонч бахш этувчи
сўз, 168), “дўзах сўзи” (жаҳаннам, 175), “фаҳш
сўз” (кўпол маъноли, бузуқ маъноли сўз, 179),
“сўз талх демоқ” (аччиқ сўз айтмоқ, 156), “кўп
сўзлагувчи” (кўп гапирувчи, эзма, 173), “сўз жа-

моати” (сўзлар мажмуи, 126), “сўз дурри” (сўз маъноси, сўзларнинг аълоси, 148) ва бошқалар. Мана шу каби бирикмалар “Маҳбуб ул-қулуб” ва “Муҳокамат ул-луғатайн” да ҳам учрайди: “сўз борким”, (шундай сўзлар ҳам мавжудки, 125), “яхши сўз” (ёқимли, мақбул сўз, 98), “сўз дегувчи” (сўзловчи, 124), “сўз эшитмоқ” (гапга кулоқ солмоқ, 124) ва бошқалар.

“Муҳокамат ул-луғатайн” дан: “сўз баёнига” (фикр, мавзуни ифодалашга, 9); “сўзни узатмоқ” (гапирмоқ, гапни чўзмоқ, 35); “сўз гавҳари (сўз маъноси, чуқур маъноли, қимматли, лозим сўз, 8); “сўз услуби” (сўзни мақбул, мавзуга мос равишда танлаш, 38); “сўз сурмак” (гаплашмоқ, муҳокама юритмоқ, 13); “Сўз анинг сўзинда дур” (маъно инсон тилидадур, инсон тили маъно ифодалайди, 9-бет). Мана шу каби бирикмалар қатнашган матнларни “Хамса” да кўплаб учратиш мумкин: “сўз чамани” (сўзлар мажмуи, тил луғавий бойлиги: “Сўз чамани ичра наво кўргузай”, “Х. аброр”, 82), “Сўз бўстони” (тил бойлиги, бадиий тил: “Навоий сайр этиб сўз бўстонин, Рақамзад қилди чун бир дoston”, “Ф ва Ш”, 477); “сўз силки” (сўзлар тартиби, тизими, мисра: “Хомангдин дурри маъни оқиб, Сўз силкига нутқунг они тоқиб”, “Л ва М”, 36); “Бўйла сўз фаннида чиқорғон исм, Қилди услубини анинг икки қисм”. “С.сайёр”, 35); “яхши сўз” (фойдали, эзгу сўз – “Негаким, яхши сўзки зоҳир эрур, Лафз тиъдодидин жавоҳир эрур”. “С.сайёр”, 35); “сўз накди” (сараланган, танланган сўз – “Улки сўз накдига мубассирдур, Васфи ичра тили муқассирдур”. “С.сайёр”, 35); “сўз ясардин” (сўз ишлатишдан, сўз танлашдан – “Сўз ясардин чу тутти пироя, Ишқдин хуштур анда сармоя”. “С.сайёр”, 54); “сўз булбули” (сўз моҳири, сўзни сайратувчи – “Хосса сўз булбули Навоий зор, Ким, анга нукта боғидур гулзор”. “С.сайёр”, 34); “сўзида содиқ” (сўзи тўғри, рост – “Икки нуктаси мувофиқ эди, Бу ҳол андак сўзида содиқ эди”. “С.сайёр”, 51); “сўз асноси” (гап, сўз орасида – “Базл чун онча накду мол этти, Сўзнинг асносида савол этти”. “С.сайёр”, 240); “сўз жамоли” (сўз безаги, сўз кўрки, чиройи – “Бас бу авлодурурки аввали ҳол, Сўз жамолига бергамен ижмол”. “С.сайёр”, 73); “сўзлар либоси” (сўз шакли, сўз безаги – “Сўзлар либосини этмайин оро, Хўблар

уйлаким хазу хоро”. “С. сайёр”, 32); “сўз йўли” (сўз қўллаш, сўз тарзи – “Сўз йўлин уйла қатъ этиб чолоқ, Ким, ипакда югурса гавҳари пок”. “С. сайёр”, 38); “хуснум сўзи” (хуснли, чиройли овозаси – “Тушти хуснум сўзи жаҳон ичра, Не жаҳон, балки инсу жон ичра”. “С. сайёр”, 332); “Куш сўзи” (куш тили, куш сўзи – “Тушти чун кирди кўнглига бир-бир, Қилди аввалғи куш сўзин таъбир”. “С. сайёр”. 231); “ўз сўзунг” (ўзинг айтган сўзинг, гапинг – “Сен ўзунгни тонимас эрмишсен, Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен”. “С. сайёр”, 406) ва бошқалар.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий тилнинг луғавий бирлиги бўлган “сўз” тушунчасини лингвистик, этикавий, эстетик, диний-фалсафий нуқтаи назардан баҳолайди. Навоий асарларида сўз – тил, нутқ, тилнинг луғавий бирлиги, луғат фонди, фикр, мулоҳаза, калом, бадиий асар, бадиий ижод, бадиий жанр каби ўндан ортиқ маъноларда қўлланилган. “Сўз” тушунчаси адиб асарлари матнида турли иборалар таркибида келиб, у турли маъноларни ифода қилган. Келтирилган мисоллар Алишер Навоий туркий тилни, яъни ўз она тилининг имконияти ва бойлигини мукамал, теран англаганлигидан дарак беради. Алишер Навоийнинг бадиий, илмий ва диний таълимот ва этикага оид барча асарларида нутқ маданияти ва одобига доир қимматли фикрлар, талқинлар ҳозирги давр тилшунослиги нуқтаи назаридан ғоят қимматли бўлиб, ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга эканлиги билан бугунги кун нутқ маданияти фани учун ғоят муҳимдир.

Алишер Навоийнинг асарлари миллат маънавий бойлиги сифатида илм-фан ривожига ўзига хос ўрин тутди. Шу боис Алишер Навоий асарларида учрайдиган сўз ва унинг маъно кирраларига оид фикрлар бугунги кун китобхонларига тушунарли тилда етказилишида зиёлилардан катта билим талаб этилади. Навоийнинг нутқ маданияти ва одобига оид талқинларида энг кўп қўлланиладиган лисоний тушунчалардан бири “сўз” экан, Навоийнинг “сўз” лексемасининг маънолари ва коммуникатив вазибалари ҳақида сўзга хитоб қилиб айтган мисраларини бугунги кун ўқувчисига тушунарли тарзда таҳлил қилишда ҳаракатдан тўхтамаслигимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. III том. Тошкент Фан. 1988. 616 б.
3. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. VII том. Тошкент. Фан. 1991. 392 б.
4. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. VIII. Тошкент. Фан. 1991. 544 б.
5. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. МАТ. IX том. Тошкент. Фан. 1992. 356 б.
6. Навоий Алишер. Сабаи сайёр. МАТ. X том. Тошкент. Фан. 1992. 448 б.
7. Навоий Алишер. Садди Искандарий. МАТ. XI том. Тошкент. Фан. 1993. 640 б.
8. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XIV том. Тошкент. Фан. 1998. 130 б.
9. Навоий Алишер. Назм ул-жавоҳир. МАТ. XV том. Тошкент. Фан. 1999. 88 б.
10. Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. XVII том. Тошкент. Фан. 2001. 520 б.
11. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий танқидий қарашлари. Тошкент. Ўзбекистон. 1959. 520 б.